

АНТИКОРУПЦІЙНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Маркєєва Оксана Дмитрівна

Проаналізовано сучасний стан державної політики у сфері боротьби з корупцією, особливості та форми її прояву в українських реаліях. Розглянуто актуальні питання функціонування в Україні чинних антикорупційних механізмів, обґрунтовано необхідність їх суттєвого реформування.

Ключові слова: протидія корупції, антикорупційне законодавство, політичний процес, правова держава, правоохоронні органи.

В Україні, як і в усьому світі, корупцію віднесено до головних політичних, економічних і соціальних проблем. Вона визнана одним із найзагрозливіших явищ сучасності, що здатне мотивувати позанормативну діяльність органів державного управління, гальмувати економічний розвиток, нести загрозу багатьом елементам конституційного та суспільного ладу, а також національній безпеці держави. Корупція підриває засади демократичного устрою, довіру до влади, порушує принципи верховенства права, справедливості й рівності перед законом, відповідальності за вчинене діяння, чесної конкуренції; призводить до зростання тіньової економіки та падіння авторитету держави у міжнародному співтоваристві. За умов відсутності системної протидії корупції з боку держави та суспільства вона здатна до поширення та вкорінення у суспільних відносинах і в державній системі в цілому. Тому ефективність методів боротьби з корупцією у процесі соціальної стабілізації та інституційного становлення Української держави набуває особливого значення, актуалізує потребу глибокого і комплексного їх дослідження [1, с. 1].

На сьогодні ситуація, що склалась у сфері протидії корупції в Україні, є складною та суперечливою: бракує єдиної скоординованої державної політики подолання корупції, чіткого та узгодженого бачення шляхів досягнення цієї мети. Низький рівень координації суб'єктів боротьби з корупцією, їх чисельність та слабка співпраця з громадськістю призводить до розпорошеності антикорупційних зусиль державних органів. Традиційний підхід до вирішення цієї проблеми лише репресивними засобами жодним чином не протидіє існуванню корупції та не впливає на її розвиток. Державою практично не здійснюються профілактичні заходи щодо запобігання появі та поширенню корупції [2, с. 142].

Таким чином, одним із найактуальніших питань сучасного розвитку України залишається нагальна необхідність посилення боротьби з корупцією та віднесення її до невід'ємної складової загальної і всеохоплюючої внутрішньої політики держави. У цьому контексті першочерговим завданням є невідкладна розробка антикорупційного законодавства, яке б стало ефективним інструментом у системному впровадженні державної політики протидії корупції.

Інтерес до наукового вивчення корупції зростає, відповідно зростає і кількість публікацій з цієї тематики. Серед вітчизняних учених дослідженням феномену корупції, осмисленням його як соціального, економічного, політичного та правового явища займаються О. Барановський [3], М. Буроменський [4], М. Мельник [5], М. Михальченко [6], Є. Невмержицький [7], Ф. Шульженко [8]. Осмисленню змісту і сутності корупції, її джерел і детермінантів значну увагу приділяють зарубіжні вчені А. Ванучі [9], П. Кабанов [10], Є. Козонов [11], В. Мілер [12], Д. Порта [9], С. Пундей [13], С. Роуз-Екерман [14].

Мета статті – дослідження сучасного стану антикорупційної політики України, із встановленням проблемних питань у процесі подолання цього негативного явища в державі та окреслення перспективних напрямків протидії її поширенню та мінімізації проявів. У перспективі подальших наукових розвідок залишаються питання пов'язані з вивченням світового досвіду боротьби з корупцією, можливості застосування позитивних практик у цій сфері до українських реалій, розробка та наукове обґрунтування механізмів протидії корупції.

Упродовж багатьох років Україні не вдається переломити небезпечні тенденції зростання масштабів корупції. Не виконуються Стратегічні пріоритети, №2 (19), 2011 р.

прийняті Україною міжнародні зобов'язання щодо боротьби з корупцією, що випливають з Конвенції ООН проти корупції, Конвенції Ради Європи про кримінальну відповідальність за корупцію, численні рекомендації ЄС, Ради Європи, Стамбульського плану дій Організації економічного співробітництва і розвитку. Незавершеними залишаються реформи у цій царині: досі не прийняті дієві антикорупційні закони, немає оновленої стратегії та плану дій, не створено спеціалізованого правоохоронного органу.

Такий стан справ на міжнародній арені спричиняє критичне ставлення до України як до корумпованої держави з нестабільними державними інститутами, зокрема системою правосуддя. Індикатором цієї позиції вже традиційно є рейтинги міжнародної організації «Трансперенсі Інтернешнл» (*Transparency International*). З року в рік Україна в цьому рейтингу посідає одне з останніх місць. У 2010 році Україна у щорічному рейтингу країн за рівнем корумпованості посіла 134 місце серед 178 країн поруч із Того та Зімбабве. Для порівняння: у 2009 р. Україна займала 146 місце, у 2008 р. – 134. Грузія, яка провела серйозні антикорупційні реформи, знаходиться на 66-й позиції разом з Італією та Кубою, Російська Федерація – 154-те місце поруч із Папуа-Новою Гвінеєю та Таджикистаном [15]. За висновками експертів, зниження оцінки Індексу сприйняття корупції лише на один пункт призводить до відпливу з країни капіталу, що дорівнює 0,5 % валового внутрішнього продукту держави. Для України ці цифри означають втрату щороку щонайменше 20 млрд грн.

Численні соціологічні та кримінологічні опитування та інтерв'ювання, на жаль, доводять, що в Україні не проводиться послідовних кроків з формування єдиної антикорупційної політики. У поточному році критика Заходу на адресу України щодо відсутності реальних дій, спрямованих на подолання корупції, посилилась. Висловлюються сумніви в тому, що політична еліта України дійсно визнає нагальну необхідність вирішення цієї проблеми в країні, піддаються критиці «половинчасті» або суто пропагандистські дії. У висловлюваннях зарубіжних політичних експертів звучать оцінки щодо «тотального» характеру корупції в Україні.

Наприкінці 2010 року Україна отримала негативні оцінки щодо боротьби з корупцією від Організації економічного співробітництва та розвитку (Стамбульський план дій) та Групи країн Ради Європи проти корупції (*GRECO*). Голова Групи Драго Коса з цього приводу висловився так: «Україна виявляє найменше

зусиль у боротьбі з корупцією з усіх відомих мені країн» [16].

Також міжнародні партнери України стверджують, що декілька великих програм по боротьбі з корупцією, що здійснювалися за підтримки донорів і міжнародних організацій упродовж останніх 4-х років (*UPAC*, «Гідна Україна»), не привели до практичних результатів, оскільки напрацювання та рекомендації цих проектів не були впроваджені на практиці [17]. Протягом останніх років в Україні мали місце випадки брутального порушення прав іноземних інвесторів через корупційні схеми і відсутність незалежної та прозорої судової системи. У зв'язку з цим може бути скорочена фінансова допомога Україні, згорання проектів технічної допомоги.

Проведення ефективної антикорупційної політики ґрунтується на трьох універсальних умовах, що є чинними незалежно від рівня економічного та політичного розвитку держави. Це – наявність політичної волі, незалежна судова та правоохоронна система, проведення реформ (економічної, адміністративної, соціальної тощо).

Основною причиною відсутності прогресу у питаннях подолання корупції в Україні міжнародні експерти називають дефіцит політичної волі керівників держави.

Проблема корупції в країні посідає одне з чільних місць серед тем обговорення в суспільному і політичному житті. Представники влади неодноразово підкреслювали свою рішучість у боротьбі з цим явищем. Частина інаугураційної промови Президента України, зокрема, була присвячена боротьбі з корупцією. Державна програма соціально-економічного розвитку, прийнята 20 травня 2010 року, також містить розділ про боротьбу з корупцією [18]. Крім того, в державі хоча і створено єдиний центр вироблення стратегічних рішень з питань антикорупційної політики – Національний антикорупційний комітет, його роль на сьогодні є недостатньо активною з огляду на загострення проблеми.

Особливо гостро сьогодні стоїть питання існування політичної та високопосадової корупції, що становить серйозну загрозу національній безпеці України та є розсадником інших форм корупції. Як зазначає Р. Чапка, «влада корумпує, а абсолютна влада корумпує абсолютно», їх взаємозв'язок корисливий не лише матеріально. Саме політичний компонент забезпечує будь-якій корупції прикриття і дозволяє їй учасникам уникати відповідальності [19, с. 8].

Політична корупція, яка полягає в нелегітимному використанні учасниками політичного

процесу та носіями публічної влади їх можливостей і повноважень з метою отримання особистих чи групових вигод, породжує корупційні схеми на всіх рівнях економічного та суспільного життя.

До останнього часу корупція залишалась найбільш прибутковим і найменш ризикованим бізнесом в Україні. Високий рівень корупції відзначається у сфері державних закупівель, земельних відносин, будівництві, торгівлі, видобувній промисловості. Тіньові схеми у цих галузях існують за підтримки високопосадовців та політиків.

Водночас переслідування корупції в державі є неефективним через відсутність відповідного законодавства та спеціалізованих інституцій, недоліків діяльності правоохоронних органів, корупцію в судах, прокуратурі, міліції. Ця проблема є достатньо політизованою, оскільки до відповідальності за корупційні злочини притягуються представники конкуруючої політичної групи, що сприймається як політичне переслідування опонентів. Тоді як корупційні дії представників провладного політичного блоку залишаються без уваги правоохоронних органів.

Таким чином, ще одним проблемним моментом неефективності протидії корупції в Україні є неадекватне реагування на рівні законодавчого забезпечення запобігання та боротьби з цим явищем. За роки незалежності України ухвалено чимало нормативних актів антикорупційного спрямування. Загальна їх кількість нараховує понад 100 законів України, указів і розпоряджень Президента України, постанов Верховної Ради України, Кабінету Міністрів, галузевих нормативних актів. Однак усі вони приймалися в різний час, різними органами, в деяких випадках – безсистемно, без належного наукового обґрунтування, внаслідок чого і виникають колізії та протиріччя в їх застосуванні. Виникає необхідність в інвентаризації громіздкої правової бази, моніторингу якості вітчизняного антикорупційного законодавства та узгодження його з міжнародними стандартами права [6, с. 488-489]. Спроба створення базового антикорупційного закону продовжилася 7 квітня 2011 року прийняттям Верховною Радою Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції в Україні». Він став результатом доопрацювання пакету антикорупційних законів, приведення їх спірних норм у відповідність із Конституцією України з урахуванням пропозицій, висловлених Групою країн проти корупції Ради Європи, та застережень, викладених Конституційним Судом України, а також пропозицій експертів та представників громадськості.

Разом з тим, на думку експертів, він не містить важливих принципових позицій і лише на 30 % дозволяє виконати міжнародні зобов'язання України щодо переслідування корупції. Наприклад, у новому законопроекті відсутні норми про обов'язкове декларування доходів і витрат усіма близькими та родичами державних службовців, проведення спеціальних перевірок щодо близьких осіб високопосадовців, норми, що регулюють конфіскацію доходів, отриманих злочинним шляхом. На розсуд суду залишено питання визначення кримінальної або адміністративної відповідальності за корупцію. Оскільки у законі нечітко визначені терміни «неправомірна вигода», «хабар», «дарунок» («подарунок») і «пожертва», «дохід», «винагорода», «послуги та майно», «кошти та інше майно», «кошти», виникатимуть труднощі при визначенні правомірності дарунку, пожертви, винагороди. Відповідно, від суб'єктивної позиції судді залежатимуть кваліфікація діяння та призначення покарання.

Світова практика давно йде шляхом суворого кримінального переслідування корупційної діяльності як небезпечних злочинів. Лише в Україні корупція розглядається як адміністративне правопорушення, що карається накладенням штрафу і у крайньому випадку – відстороненням від роботи. Такий стан справ негативно сприймається Радою Європи, ЄС, Організацією економічного співробітництва та розвитку. Це також суперечить міжнародним зобов'язанням України [2, с. 143].

Проблема подолання корупції в Україні як явища і злочинної діяльності детермінується таким чинником, як депутатська недоторканність. Інститут депутатської недоторканності в тому вигляді, в якому він існує в Україні, не відповідає практиці жодної розвиненої країни, породжуючи всюдозволеність, безкарність та кругову поруку можновладців. Будь-які привілеї та імунітети не повинні надавати можливість посадовій особі бути недосяжною для правоохоронних органів у випадку вчинення корупційних діянь. Загальною світовою тенденцією у розвитку інституту депутатського імунітету є його поступове обмеження. Ця тенденція об'єктивно має знайти відображення в Конституції та законодавстві України [7, с. 341-342]. Наявна відчутна проблема й стосовно адміністративного та кримінального переслідування корупційної діяльності та самих корупціонерів. Це, на наш погляд, прояв неадекватності правових інструментів та засобів, наявних у правоохоронних органах, масштабам поставленого завдання щодо боротьби з корупцією, зокрема у середовищі високопосадовців. Оперативні підрозділи правоох-

Стратегічні пріоритети, №2 (19), 2011 р.

ронних органів (передусім МВС України, СБ України) позбавлені права використовувати наявні оперативні сили, засоби і методи у протидії поширенню корупції в Україні. Особливо руйнівний вплив мало внесення змін до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [20]. Цим були суттєво звужені завдання оперативно-розшукової діяльності та обмежено їх лише пошуком і фіксацією фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України.

Ще одним чинником, що перешкоджає протидії корупційній діяльності в Україні, є, на наш погляд, відсутність у Кримінально-процесуальному кодексі норм щодо можливості застосування правоохоронними органами «поліцейських провокацій», зокрема «провокації хабара». За свідченнями відомого міжнародного експерта у сфері протидії корупції Бертрана де Спевіля, які він оприлюднив на «круглому столі» у Міністерстві юстиції України 15 січня 2008 року, присвяченому вибору моделі антикорупційного органу, у США і Європі близько 70 % обвинувачень у хабарництві посадових осіб ґрунтуються саме на результатах таких поліцейських операцій.

Принциповим питанням, що потребує загального вирішення, є вкрай низький рівень забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, тобто у виявленні, попередженні, припиненні, розкритті або розслідуванні злочинів, а також – у судовому розгляді кримінальних справ. Прийняті ще у 1993 році закони України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» [21] та «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» [22] не виконуються та не підкріплені відповідними державними програмами і належним фінансуванням.

Системні вади притаманні й оцінці ефективності боротьби з корупцією. Застосування застарілих форм статистичної звітності про результати роботи, заснованої виключно на кількісних показниках, критерії оцінки роботи, що ґрунтуються на кількості складених протоколів про корупцію, спотворюють реальну картину стану правопорядку та підривають довіру населення до правоохоронних та судових органів.

Таким чином, які б хороші антикорупційні закони не були прийняті та засоби в боротьбі з корупцією не задіяні, без сильної та порядної прокуратури, чесної міліції та судової влади діяти ефективно вони не будуть. Чесна й авторитетна судова влада і незалежні, сильні прокурорсько-слідчі органи мають вирішальне значення в протидії корупції, навіть при не-

доліках і прогалинах у законодавстві, яке постійно потребує вдосконалення [7, с. 330].

Перспективними заходами антикорупційного характеру є подальше залучення громадськості та ЗМІ до виконання контрольних функцій у цьому процесі. Важливе значення громадянського контролю як дієвого механізму протидії корупції приділяється в міжнародних документах. Стаття 13 Конвенції ООН проти корупції від 31 жовтня 2003 р. зобов'язує держави-учасниці: сприяти активній участі окремих осіб та організацій, що функціонують на базі громад, у запобіганні корупції та боротьбі з нею, поглибленні розуміння суспільством факту існування, причин і загроз корупції. У цілому журналістські розслідування, громадські акції є рушійним елементом будь-якої антикорупційної кампанії [6, с. 546].

Крім того, важливим напрямом запровадження системи антикорупційного контролю та прозорості зокрема має стати впровадження систематичних соціологічних досліджень, аналізів і опитувань у сфері запобігання та протидії корупції серед усіх соціальних верств населення в різних регіонах держави.

Досі Україна послуговувалася індексами та оцінками міжнародних організацій та проєктів, зокрема «Трансперенсі Інтернешнл», оцінки яких (індекс сприйняття корупції, корупційний Барометр) з причин методологічних вад не можна вважати об'єктивними. Тому Україна потребує проведення власних соціологічних і наукових досліджень, які б відображали реальну поширеність корупційних практик у публічній та приватній сферах і впровадження систематичного моніторингу рівня корупції в державі на основі Національної системи оцінювання рівня корупції, яка повинна бути створена. Це забезпечить якісний моніторинг стану корупції та масштабів її поширення, ефективності роботи органів протидії корупції, дозволить виявляти проблемні сфери та недоліки правового регулювання, формувати відповідні зауваження та пропозиції на майбутнє.

Висновки

Україні не вдалося переломити небезпечні тенденції зростання масштабів корупції. Основними причинами відсутності прогресу у питаннях подолання корупції стали нестабільність політичних інститутів, дефіцит політичної волі, низький рівень політичної та правової культури державного керівництва та широких верств громадян. Усі антикорупційні кроки, що здійснювалися з 2005 року, були істотно загальмовані у часі через свідомий

спротив політиків. Тому на сьогодні жодний з антикорупційних механізмів або не створений, або ще не функціонує. Переслідування корупції в державі є неефективним через відсутність відповідного законодавства та спеціалізованих інституцій, недосконалість діяльності правоохоронних органів, корумпованість цих самих органів. Прогнозовано, що ефективність боротьби з корупцією в Україні, виконання нашою державою своїх міжнародних зобов'язань щодо переслідування корупції стануть найближчим часом предметом особливої уваги з боку міжнародних організацій (ЄС, Рада Європи, Світовий банк, ОЕСР) і країн, що надають Україні фінансову та технічну допомогу. Останні нищівні оцінки міжнародних антикорупційних організацій та західних експертів щодо стану внутрішньополітичного та економічного життя України (високої корумпованості, низького рівня економічної свободи, недостатньої захищеності інвесторів, відсутності гарантій прав власності, неефективної системи правосуддя), загрожують процесу європейської інтеграції нашої держави, політичній та економічній співпраці з міжнародними партнерами та можуть мати наслідком скорочення обсягів фінансової допомоги та застосування санкцій.

У поточному році національна антикорупційна політика має зазнати радикальних змін. Основним її змістом має стати відхід від декларацій і застосування реальних заходів, спрямованих на запобігання та протидію корупції. На сьогодні єдиним органом у державі, що формує антикорупційний порядок денний є Президент України. Через очолювані ним Національний антикорупційний комітет та Раду національної безпеки і оборони України можуть вироблятися стратегічні рішення в антикорупційній політиці та здійснюватися відповідна координація діяльності державних органів.

Таким чином, керівництву Української держави найближчим часом необхідно продемонструвати політичну волю влади до вирішення проблеми корумпованості суспільства. Ця воля має демонструватися через **проведення широкої антикорупційної кампанії**, ініційованої Президентом України, що включатиме такі ключові заходи.

1. Проведення скоординованої державної політики у сфері кримінальної юстиції. На сьогодні основними завданнями є проведення довгоочікуваних реформ з метою створення ефективного механізму мінімізації негативних наслідків поширення злочинності й корупції. У цьому контексті головними пріоритетами є проведення необхідних конституційних змін, проведення судової рефор-

ми, реформи кримінальної юстиції, реформи безоплатної системи правової допомоги тощо. Цьому сприятиме діяльність Комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права, а також Конституційної асамблеї, яку вирішено утворити

2. Подолання дефіциту антикорупційної стратегії. Досі на рівні законодавчої та виконавчої гілок влади відсутнє чітке й узгоджене бачення шляхів та мети протидії корупції, що негативно позначається на проведенні скоординованої антикорупційної політики. Необхідно прискорити прийняття Стратегії запобігання та протидії корупції, відповідного урядового Плану дій. Їх необхідно підтримати фінансуванням та узгодити з Верховною Радою.

3. Усунення недоліків чинного законодавства, що регулюють питання, пов'язані з протидією корупції. Підготовка нормативно-правової бази, що дозволить впровадити норми антикорупційних законів про запобігання конфлікту інтересів, фінансового контролю за доходами і видатками державних службовців, запровадити етичні кодекси.

4 Вирішення проблеми інституційного забезпечення антикорупційної політики. Має бути створений інститут (посада) з питань формування адміністративних важелів подолання корупції через вдосконалення нормативно-правової бази, впровадження принципів доброчесності, здійснення моніторингу виконання антикорупційних планів і програм. В умовах діяльності Національного антикорупційного комітету, виконання Міністерством юстиції низки функцій, пов'язаних із забезпеченням діяльності зазначеного комітету, участі України в GRECO, така посада може функціонувати у структурі Міністерства юстиції.

Необхідно остаточно вирішити питання щодо доцільності створення Національного бюро антикорупційних розслідувань або визначення спеціалізованого правоохоронного підрозділу, зосередженого на розслідуванні найбільш небезпечних проявів корупції, зокрема серед високопосадовців, та пошуку незаконно отриманих доходів і майна для забезпечення подальшої їх конфіскації.

5. Вирішення низки конкретних питань протидії корупції в окремих сферах - регуляторній, податковій, земельній, дозвільній тощо, розгляду найбільш резонансних випадків корупції.

6. Прийняття Україною нового антикорупційного законодавства потребує впровадження систематичного моніторингу рівня корупції в державі на основі **Національної системи оцінювання рівня корупції**, яка має бути створена.

Стратегічні пріоритети, №2 (19), 2011 р.

Список використаних джерел

1. Сафонов, А. О. Антикорупційна політика в умовах трансформації українського суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23.00.02 / А. О. Сафонов ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 16 с.
2. Маркеєва, О. Д. Подолання корупції в Україні : проблемні питання / О. Д. Маркеєва // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2008. – № 18. – С. 142–153.
3. Барановський, О. Відмивання грошей : сутність та шляхи запобігання / О. Барановський. – Х. : Форт, 2003. – 377 с.
4. Буроменський, М. В. Корупційні ризики в кримінальному процесі та судовій системі / М. В. Буроменський, О. В. Сердюк, І. М. Осика ; Ін-т прикладн. гуманіт. дослідж., МАКонсалтинг. – К., 2009. – 220 с.
5. Мельник, М. І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії) : монографія / М. І. Мельник. – К. : Юрид. думка, 2004. – 400 с.
6. Михальченко, М. Корупція в Україні : політико-філософський аналіз : монографія / М. Михальченко, О. Михальченко, Є. Невмержицький. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 615 с.
7. Невмержицький, Є. В. Корупція в Україні : причини, наслідки, механізми протидії : монографія / Є. В. Невмержицький. – К. : КНТ, 2008. – 368 с.
8. Шульженко, Ф. П. Соціально-правова держава : проблеми становлення та модернізації : монографія / Ф. П. Шульженко. – К. : КНЕУ, 2007. – 392 с.
9. Порта, Д. Брудні оборудки : учасники, ресурси та механізми політичної корупції / Д. Порта, А. Ванучі ; пер. з англ. С. Кокізюк. – К. : «К.І.С.», 2006. – 302 с.
10. Кабанов, П. Коррупция и взяточничество в России : исторические, криминологические и уголовно-правовые аспекты / П. А. Кабанов. – Нижнекамск : Изд.-полигр. центр «Гузель», 1995. – 172 с.
11. Козонов, Э. Ю. Коррупция : истоки и пути преодоления / Э. Ю. Козонов, А. М. Жукаев. – М. : МАКС Пресс : МГУ им. М. В. Ломоносова, 2006. – 172 с.
12. Мілер, В. Звичаєва корупція? Громадяни та уряди у посткомуністичній Європі / В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна ; пер. з англ. Д. Скляренко. – К. : «К.І.С.», 2004. – 328 с.
13. Пундей, С. Д. Боротьба з корупцією : критичний огляд з аналізом міжнародного огляду / С. Д. Пундей // Матеріали укр.-амер. семінару «Проблеми економічного зростання : питання доброчесності». – Л. : Львів. ун-т, 1997. – С. 17–19.
14. Роуз-Екерман, С. Корупція та урядування. Причини, наслідки та зміни / С. Роуз-Екерман ; пер. з англ. С. Кокізюк, Р. Ткачук. – К. : «К.І.С.», 2004. – 296 с.
15. Офіційна веб-сторінка Міжнародної організації щодо протидії корупції *Transparency International* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.transparency.org/
16. Представитель Совета Европы Драго Кос: «Украина проявляет наименьшие усилия в борьбе с коррупцией из всех известных мне стран» // Зеркало недели. – 2010. – № 38. – 16 октября [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zn.ua/newspaper/articles/61260#>
17. Офіційна веб-сторінка Ради Європи / Європейської Комісії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.coe.int/t/DGHL/cooperation/economiccrime/corruption/Projects/upac/upac_en.asp
18. Про Державну програму економічного і соціального розвитку України на 2010 рік : Закон України від 20 травня 2010 року № 2278-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 33.
19. Чапка, Р. Ринок газу в Україні – поле для активності злодіїв, хабарників та інших нечесних людей / Р. Чапка // Свобода. – 2000. – 3 квітня. – С. 6–9.
20. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лютого 1992 року № 2135-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22.
21. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві : Закон України від 23 грудня 1993 року № 3782-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 11.
22. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23 грудня 1993 року № 3781-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 11.